

(Research Article)

Parts of the Prophet's life in Nahj ul-Balagha

Ghodratollah Niazi^{1*}

Submit Date: 19 February 2022 **Revise Date:** 22 April 2022
Accept Date: 30 May 2022 **Publication Date:** 21 June 2022
(Page 73-93)

Abstract

Great men's life is a manifestation of their beliefs and perfection. Quran has introduced prophet as a role-model asking people to follow him. Familiarity with the religious, educational, political, social, economic and military positions of the Prophet is inevitable for building a new Islamic civilization. Imam Ali has pointed out the cultural, political and social situations in prophetic mission era. He also has signified the influence of Islam, which led to a full-scale revolution in the world and the Arabian Peninsula, in particular. This study has analyzed summits of the Prophet's life with regard to Nahj ul-balagha based on analytical and descriptive methods. Furthermore, it came to the conclusion that the Islamic society should be inspired by prophet's life to reach happiness, welfare and power.

Keywords: Nahj ul-balagha, Prophet's lifestyle, Prophetic Mission, Achievements.

1. Assistant Professor, Department of Theology, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Gh.niazi@basu.ac.ir

How to cite this article: Niazi, Gh. (2022). Parts of the Prophet's life in Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(37), 73-93. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.15060.2784

1. Introduction

Prophet Mohammad's life is the richest and the trust-worthiest source to access Islamic knowledge. In that case, Muslims should get inspired by it in the various dimensions of their life. Getting familiar to the Prophet's personality and lifestyle can help them comprehend different dimensions of the religion. In the modern world, people can set him as a role-model to learn lifestyle, religion, government, and education.

2. Discussion

Using inspiration, wisdom and policy, the Prophet has created a holistic and deep transformation in believes, cultural and social fields, etc. The importance of this evolution becomes clear when the cultural, political, social and religious situation of the human society in the Prophetic mission (Besat) era is fully examined. Imam Ali declared the features of this era in Nahj ul-balagha (Makarem Shirazi, 2001: 3/618).

Firstly, Nahj ul-balagha analyzed the past of Arab society to demonstrate the role of religion in amending different dimensions of human life. Secondly, it aims to prevent ignorance and deviance of religion in Islamic society after conquering and expanding the Islamic world. Some of subjects mentioned in Nahj ul-balagha are:

A) Aims of the Prophetic Mission (Besat)

Imam Ali specifies the aims of the Prophetic Mission and says: "Allah sent Mohammad rightly to invite mankind to worship Allah and stop their worshipping idles and liberate them from evil. He started the invitation by the Quran in which he expressed everything clearly. In that case, people would recognize Allah and those who denied Him would admit His existence" (Sermon/147).

B) The achievements of prophetic mission

One of the outcomes of the mission was to make unity among the tribes. "Allah buried hatred, put out the fire of animosity, brought the hearts together, made strangers relatives and separated relatives by sending Mohammad. Deprived people became respectable and selfish beloved ones became miserable by him. His words were clear and his silence was like a word" (Sermon/96).

C) Prophet's bravery

As the Prophet was superior to others in worshipping, piety, generosity, and forgiveness, he was also the role model and pioneer in fighting against God's enemies. The Prophet's presence in the front line of war strengthened the worriers' belief and made them persistent in difficult conditions. Imam Ali says: when the war became harder, we were

supported by the Prophet and none of us was closer than him to enemies in the front line (Word of wisdom/9).

D) Sacrifice and forgiveness

The Prophet was on the Muslims' side during their hardships and problems, rather she was in front of them and helped the Muslims by giving his wealth, life and loved ones. Imam Ali says: When the war was getting tough and the people stopped (out of fear), the Messenger of God used to put her family in front and protect her companions from the heat of spears and swords through them. Obeidah in the Battle of Badr, Hamzah in the Battle of Uhud, and Ja'far in the Battle of Mote were among the martyrs of the Islamic Army. I remember that in the bloody battles of Islam, everywhere our leader rushed ahead of the army and made himself the target of the enemy's first attack; he was always our refuge. (Fazel, 2019: 654).

E) Lack of attachment to the world

The Holy Prophet (PBUH) is the leader of all free people due to his good nature and lack of attachment to wealth and position. However, despite directing attention to the instrumental value of the world, he was never attached to it.

F) Stability on the path to the goals

One of the characteristics of the Messenger of God was his resistance and perseverance in the face of difficulties in order to achieve his divine ideals. Throughout the exhausting period of Mecca and dangerous incidents in Medina such as: the Battle of Badr, the defeat in Uhud, etc., despair never entered his heart, but he always ignited the hope of God's grace and bright futures in the hearts of his companions. He was truly a symbol of resistance and under the shadow of his steadfastness he tamed the rebellious Arabs and brought peace and justice to humanity (Sermon, 190).

G) Advertising methods

Each school has a special way to express its teachings and present its viewpoints, in which the conditions of time, place and audience are taken into consideration. In the Prophet's preaching biography, this matter has been duly considered. He is like a wandering doctor who goes among the people to treat them, prepares his medicines and ointments and melts his surgical tools to put them in blind hearts and deaf ears and speechless tongues wherever needed. He looks for the neglected and the lost with his medicines (Sermon, 108).

H) Companions of prophet

In a short period of time, the Prophet was able to train faithful people who had found God with all their heart and believed in him from the bottom of

their hearts and would not bow down except at his command. Amir ul-Mu'minin (a.s.) says: "I saw the companions of Muhammad (s.a.w.) in such a way none of you are like. They used to spend the night until morning while they were disheveled and dusty. They had placed a turn between their foreheads and faces; they were so worried and concerned about the resurrection day that it was as if they had stepped onto fire. Due to long bowing down (to God), their foreheads were covered with calluses like the knees of a goat. Whenever the name of God was mentioned, their tears flowed so much that their necks became wet, and like a tree exposed to a strong wind, they trembled on fear of punishment and hope for reward" (Khatbah/97).

Then he pointed to their deep faith and absolute obedience to the Messenger of God and said: We fought alongside the Messenger of God with our children, fathers, brothers and uncles (Sermon/56).

3. Conclusion

Prophet Mohammad is the only prophet who was able to revolute mankind's community by taking advantage of inspiration, wisdom, policy, aphorism, and preaching the virtues. Moreover, he established the biggest civilization based on spirituality, fair, humanity, and morality. His life is the most important source of Islamic knowledge which can lead to happiness for mankind if it is followed. Generally, the Prophet's lifestyle is the foundation of modern Islamic civilization.

References

[In Persian]

- **Nahj ul-balagha.**

- Fazel, J. (2019). **Ali's speech in Nahjolbalaghe.** 20th Edition. Tehran. Joint stock company of Iran's books and Press.

- Makaremshirazi, N., et al. (2000). **Imam Ali's message.** 2nd Edition. Tehran. Darolkotobislamieh.

(مقاله پژوهشی)

فرازهایی از زندگانی پیامبر(ص) در نهج البلاغه

قدرت‌الله نیازی^{*۱}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۰۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۳۰

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۹

(از ص ۷۷ تا ۹۳)

چکیده

زندگی و سیره مردان بزرگ الهی، محل تجلی دانش، باورها و کمالات آنان است. بر این اساس، قرآن مسلمانان را به مطالعه قصص و زندگانی انبیا دعوت نموده است و رسول خدا را که انسان کامل و سرآمد انبیا و پیشوای انسان‌های وارسته می‌باشد به عنوان اسوه معرفی کرده و از مردم خواسته که از سیره نورانی او پیروی کنند. آشنایی با مواضع اعتقادی، تربیتی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی پیامبر برای بنای تمدن نوین اسلامی اجتناب‌ناپذیر است. امام علی (ع) در نهج البلاغه به مناسبت‌های مختلف به شرایط فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جامعه جهانی به‌ویژه عرب جاهلی در عصر بعثت اشاره فرموده و تأثیر اسلام در ایجاد تحول همه‌جانبه در عالم مخصوصاً در شبه‌جزیره عربستان را گوشزد نموده است. پژوهش حاضر در صدد است نقش پیامبر در تحولات همه‌جانبه صدر اسلام و ضرورت استفاده از سیره آن حضرت در زندگی انسان معاصر را توضیح دهد. لذا با استفاده از روش تحلیلی و توصیفی، فرازهایی از تاریخ زندگی و سیره پیامبر اکرم را از زبان امیرالمؤمنین در نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسید که جامعه اسلامی برای رسیدن به سعادت، رفاه، آسایش، اقتدار و تمدن نوین اسلامی، باید ساده‌زیستی، حسن خلق، حسن تدبیر، عدالت محوری، قانون‌مداری، قناعت و اعتماد به خدا در زندگی پیامبر را چراغ راه زندگی خود قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: نهج‌البلاغه، سیره نبوی، بعثت پیامبر، اخلاق پیامبر، دستاوردهای بعثت، اصحاب پیامبر.

۱. استادیار گروه الهیات، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (احزاب/۲۱)؛ زندگانی و سیره نورانی رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام) غنی‌ترین و صحیح‌ترین منبع برای دستیابی به معارف اسلامی است و بهترین شکل تجلی و عینیت اندیشه ناب اسلامی را در زلال گفتار و رفتار آنان می‌توان یافت، زیرا که خداوند متعال، دانش دین را به آنان سپرده و در مقام دریافت، تبلیغ، تفسیر و عمل به آن از عصمت برخوردارند. به همین منظور لازم است مردم در طول نسل‌ها همه گفتارها و رفتارهای آن حضرت را برای یکدیگر نقل کنند و در مجموعه‌هایی تدوین و حفظ و سپس تفسیر نمایند و در شئون مختلف زندگی خود از آن‌ها استفاده کنند (سپهری، ۱۳۸۸: ۳۸۹/۱).

در طول تاریخ، دانشمندان زیادی درباره ابعاد مختلف زندگی رسول اکرم به بحث و تحقیق پرداخته و از منابع مختلف مطالب مربوط به آن حضرت را در کتاب‌های خود، گردآوری کرده‌اند، این آثار که تحت عناوین: سیره، مغازی، تاریخ زندگی و ... تدوین شده‌اند، هر چند سهم بزرگی در حفظ آثار نبوت داشته‌اند، لکن از چندین نظر قابل ملاحظه و احیاناً قابل نقد و مناقشه می‌باشند، ممکن است تاریخ نگار به خاطر فاصله زمانی زیاد و از بین رفتن قرائن و شواهد و محدودیت منابع و مراجع، دچار اشتباه شده، نتوانسته باشد حقیقت را آن‌گونه که بوده به دست آورد و یا تحت تأثیر جریان اعتقادی خاصی قرار گرفته و نخوابسته یا نتوانسته یافته‌های خود را به صورت صحیح منعکس نماید.

با توجه به اهمیت موضوع و مسائل یاد شده، نگارنده در نظر دارد در این مقاله بخش‌هایی از زندگانی و سیره نورانی رسول اکرم را از دیدگاه نهج البلاغه مطرح نموده و از نظر امام علی (علیه السلام) به بحث و بررسی بعضی از ابعاد شخصیت آن بزرگوار بپردازد؛ زیرا که در این کتاب عظیم، شخصیتی درباره پیامبر اظهار نظر می‌کند که خود از بزرگترین اصحاب او، بلکه تربیت یافته دامن آن بزرگوار می‌باشد (سبحانی، ۱۳۹۰: ۱۸). شخصیتی که بهتر از همه صحابه او را درک نموده و نزدیک‌ترین فرد به او و صاحب اسرارش بود، مردی که خود در بیان رابطه‌اش با پیغمبر اکرم فرموده است:

«شما قدر و منزلت مرا نسبت به رسول خدا به سبب خویشاوندی نزدیک، مقام بلند و احترام مخصوص، می‌دانید، در کودکی مرا در دامن خود می‌نشانید و به سینه‌اش می‌فشارد و در جایگاه خود می‌خوابانید، به طوری که بدن مطهرش با بدن من تماس پیدا می‌کرد و بوی خوش او را استشمام می‌کردم؛ چه بسا خوراکی را می‌جوید و در دهان من می‌گذاشت، هرگز دروغی در گفتارم نیافت و اشتباهی در کردارم پیدا نکرد ... من همچون سایه‌ای به دنبال آن حضرت بودم و او هر روز نکته تازه‌ای از اخلاق نیک را برای من آشکار می‌ساخت و مرا فرمان می‌داد که به او اقتداء کنم» (خطبه/۱۹۲).

شخصیتی که در سفر و حضر همراه پیامبر بوده و از علم سرشار و عصمت، برخوردار است (صدوق، ۱۳۶۲: ۲۵۷/۱). بنابراین، اظهار نظر او در موضوع یاد شده، با ارزش‌ترین و درست‌ترین اظهارنظرها خواهد

بود.

در این کتاب شریف (نهج البلاغه) که بخش‌های برگزیده‌ای از کلمات شیوای امیرمؤمنان (ع) است به برخی از زوایای زندگی رسول بزرگ اسلام اشاره شده و ما را با شخصیت بی نظیر آن پیشوای عالی‌قدر آشنا می‌سازد و به ما می‌آموزد که چگونه می‌توان در عصر حاضر زندگی فردی و اجتماعی را بر اساس اسلام اداره کرد. امید است زندگی آن مربی بزرگ چراغ پر فروغ راه زندگی زنان و مردان حقیقت طلب مسلمان باشد.

۱-۱. بیان مسأله

در نهج البلاغه، میراث ارزشمند امیرالمؤمنین (ع) موضوعات مهم متعددی مانند: خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، عدالت، سیاست‌ورزی، کشورداری و مباحث تربیتی مورد توجه قرار گرفته است. از جمله مباحثی که در گفتارهای مختلف به آن پرداخته شده، تاریخ زندگی و تبیین سیره و سنت رسول گرامی اسلام (ص) است. بی‌تردید آشنایی با شخصیت و سبک زندگی آن بزرگوار آن‌هم با بیان کسی که بیش از هرفرد دیگری با وی همراه بوده و بهتر از هرفرد دیگری از او بهره‌مند شده است می‌تواند سهم بزرگی در فهم ابعاد مختلف دین داشته باشد. سؤال اساسی این است که از دیدگاه نهج البلاغه پیامبر اسلام در مسایل مهم سیاسی، اجتماعی، نظامی، تربیتی، از چه شیوه‌ای استفاده می‌کرد؟ و مردم در دنیای جدید چگونه می‌توانند سبک زندگی، دین‌داری، کشورداری و تعلیم و تربیت او را الگوی خویش قرار دهند؟ با تحلیل کلمات امام در نهج البلاغه می‌توان افق‌های جدیدی از این مقوله را به دست آورد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

از صدر اسلام دانشمندان مسلمان به ثبت تاریخ و سیره و غزوات رسول خدا (ص) پرداخته و زوایای مختلف زندگانی او را در کتاب‌های خود ضبط کرده‌اند ولی هیچ یک از آنها دارای جایگاه نهج البلاغه نیست. شارحین نهج البلاغه در گذشته و حال، هریک به فراخور سلیقه و تخصص خود به شرح و توضیح بیانات امیرالمؤمنین درباره پیامبر اکرم پرداخته و مطالب سودمندی را ارایه کرده‌اند. همچنین برخی از پژوهشگران معاصر مقالات و کتبی با عناوین «سیمای پیامبر در نهج البلاغه» یا «سیمای پیامبر در آیین نهج البلاغه» و امثال آن تدوین نموده‌اند که هرکدام در جای خود ارزشمند و قابل استفاده می‌باشد. مقاله اول نوشته آقای سید جواد حسینی است که درباره برخی از عناوین اخلاقی مانند: زهد، خیرخواهی، صبر و بردباری پیامبر بحث نموده است. این مقاله ابتدا در مجله مکتب اسلام شماره ۲۴۹ چاپ شده سپس در قالب کتاب منتشر شده است و مورد دوم درس‌های استاد مصباح یزدی است که در دفتر مقام معظم رهبری در قالب ده جلسه سخنرانی در رمضان ۸۵ ایراد گردیده و در آنها موضوعاتی چون راز بعثت و عقل و اختیار بحث شده است. همچنین از آقای عبدالمجید زهدات کتابی باعنوان «سیمای پیامبر در نهج البلاغه» منتشر شده است نامبرده در این کتاب در چهار فصل شخصیت پیامبر، بعثت و اسوه بودن او و رابطه آن حضرت با امام علی را مورد بحث قرار داده است. در این کتاب به نقش سیاسی - اجتماعی پیامبر اکرم در ایجاد وحدت و اخوت اسلامی و تشکیل حکومت بر مدار عزت و عدالت و پایه‌گذاری تمدن

اسلامی اشاره‌ای نشده است. بدیهی است در کتاب‌های یاد شده براساس اهداف تدوین آن‌ها به بخش‌های بسیار محدودی از بیانات امام علی(ع) در باره پیامبر اعظم(ص) پرداخته شده است. مقاله حاضر محورهایی را که در آثار یاد شده مورد توجه قرار نگرفته یا بحث بایسته‌ای درباره آنها به عمل نیامده را، مورد پژوهش قرار داده و سعی کرده است به صورت ویژه به آنها بپردازد و با نظم منطقی فرازهایی از زندگی آن حضرت را از دیدگاه امام علی(ع) بررسی نماید لذا این پژوهش می‌تواند در نوع خود قدم جدیدی در این حوزه محسوب شود.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

دانشمندان هر دینی ممکن است تفسیرهای متفاوتی از محتوا و معارف آن دین داشته باشند و این اختلاف برداشت و تفاوت تفسیر باعث ابهام و سردرگمی پیروان آن دین شوند. در مورد دانشمندان مسلمان نیز چه بسا این گزاره صادق باشد. مردم برای فهم درست دین باید به یک مرجع قابل اعتماد مراجعه کنند. سیره و تاریخ زندگی پیامبر اعظم و پیشوایان اهل بیت یکی از مهم‌ترین منابع فهم دین در ابعاد مختلف آن است؛ زیرا معارف دینی در عمل آنان عینیت پیدا کرده است. نهج البلاغه، بخشی از سخنان گزیده امیرالمؤمنین درباره زندگی پیامبر را بر جویندگان حقیقت عرضه می‌دارد. همان‌گونه که آشنایی با شیوه زندگانی و تعلیمات پیامبر برای گذشتگان ضرورت داشت، آگاهی از این حقایق می‌تواند برای انسان پرسشگر امروز هم که فاصله زمانی زیادی با صدر اسلام دارد و با شبهات فراوان اعتقادی و اخلاقی و اجتماعی مواجه است سودمند و رهگشا باشد.

۲. بحث

شبه جزیره عربستان، سرزمینی است فاقد آب و خاک مناسب برای زراعت و کشاورزی، با کوه‌هایی برهنه و دشت‌های پهناورسوزان که در سراسر آن حتی یک رودخانه همیشه جاری وجود ندارد. خشونت طبیعت و کوچ‌نشینی، ساکنان این سرزمین را دور از فرهنگ و تمدن بار آورده و جهل و خرافات و فقر را بر آنان مسلط ساخته بود. در چنین شرایطی پیامبری از نسل رسولان الهی ابراهیم و اسماعیل مبعوث شد و با تکیه بر وحی و عقل و تدبیر تحولی همه جانبه و شگرف در زمینه‌های اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی و ... در جهان ایجاد کرد. بی‌تردید تأمل در راه و روش آن بزرگوار می‌تواند با ساز و کار مناسب، دنیای امروز را که علی‌رغم برخورداری از امکانات فراوان علمی و صنعتی گرفتار بی‌عدالتی، جنگ و خشونت و فقر است به نحو شایسته‌ای سامان ببخشد. امیرالمؤمنین علی(ع) که خود شاهد این دستاوردهای ارزشمند مادی و معنوی بود در کتاب ماندگار نهج‌البلاغه فرازهایی از این حادثه بزرگ را به تصویر کشیده که در این نوشتار مورد ملاحظه قرار خواهد گرفت (نگاه کنید به: عاملی، ۱۴۰۲: ۴۳/۱-۵۴ و سبحانی، ۱۳۶۶: ۳۳/۱-۶۸ و شهیدی، ۱۳۷۷: ۱-۲).

۱-۲. خاندان پیامبر

یکی از ویژگی‌های انبیا (علیهم‌السلام) این است که در خانواده‌های مؤمن و پاک و محترم به دنیا آمده و بزرگ شده‌اند؛ به اعتقاد علمای شیعه همه پدران و مادران انبیا موحد و پاکدامن بوده‌اند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۴۵). بی‌تردید طهارت مولد و حرمت خانوادگی پیامبران نقش مهمی در پذیرش دعوت آنان داشته است. انتساب پیامبر به قبیله قریش و خاندان هاشم که در طهارت و نزاهت و سیادت زبانزد همه بودند یکی از عوامل توفیق دعوت پیامبر محسوب شده است. جعفر ابن ابی طالب در بارگاه نجاشی، سلطان حبشه به این نکته اشاره کرد و گفت: «بعث الله الینا رسولاً رسولاً تعرف نسبه و صدقه و امانته...» خداوند برای ما پیامبری فرستاد که نسب و صداقت و امانت او را می‌شناسیم (عاملی، ۱۴۰۲: ۱۶۷/۱). در زیارت امام حسین (ع) در اشاره به این موضوع آمده است: (اشهد انک کنت نوراً فی الاصلاب الشامخه و الارحام المطهره لم تنجسک الجاهلیة بانجاسها و لم تلبسک من مدهمات ثیابها) (قمی، ۶۳۸/۱۳۹۲ زیارت هفتم امام حسین).

محققین تاریخ، همگی از خاندان او به عظمت یاد کرده و در تحکیم موقعیت آن حضرت به آن اشاره کرده‌اند (سبحانی، ۱۳۶۶: ۸۹/۱). امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در مورد خاندان سرفراز پیامبر اکرم که از شخصیت‌های برجسته تاریخ عرب و از فرزندان حضرت ابراهیم خلیل (علیه‌السلام) می‌باشند چنین فرموده است: «خداوند آن حضرت را از نیکوترین معدن‌ها رویانید و در عزیزترین اصل‌ها (رحمها) غرس نمود، از شجره‌ای که پیامبرانش را از آن آشکار نمود و امین‌های خود را از آن برگزید، خاندان او بهترین خاندان‌ها و خویشان او بهترین خویشان و شجره او بهترین شجره‌هاست که در سرزمین حرم روییده و در بوستان مجد و شرافت قد کشیده است؛ درختی که دارای شاخه‌های برافراشته و میوه‌های دور از دسترس مردم عادی می‌باشد» (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ۲۸، خطبه/۹۴).

در خطبه دیگری می‌فرماید: «خداوند او را همراه نور فروزان، برهان روشن، راه آشکار و کتاب هدایت گر برانگیخت، خاندان او بهترین خاندان‌ها و شجره او بهترین شجره‌هاست که شاخه‌های آن راست و میوه‌های آن آویخته می‌باشد» (همان: ۵۱۴)؛ در فرازی دیگر از نهج البلاغه آمده است: «هرگاه خداوند بندگان خود را به دو فرقه تقسیم نمود او را در بهترین آن دو فرقه قرار داد، در سلسله نسب او هیچ انسان آلوده دامن و فاجری وجود ندارد» (خطبه/۲۱۴)؛ همچنین در مورد دیگری فرموده است: «خداوند او را از شجره انبیاء و چراغدان روشنایی و پیشانی بلند و ناف سرزمین بطحاء برگزید، از میان کسانی که چراغ‌های تاریکی و چشمه‌های رحمت بودند» (خطبه/۱۰۸).

۲-۲. کودکی و تربیت پیامبر (ص)

رهبری دینی منصب بسیار با اهمیتی است که تصدی آن به شایستگی ویژه‌ای نیازمند است که تنها خداوند از آن آگاه است ﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾ (انعام/۱۲۴)؛ یعنی خداوند داناتر است که رسالت خود را در کجا قرار دهد. لذا برای تصدی این منصب و انجام مسؤولیت‌های ناشی از آن، خداوند متعال افرادی را با عنایت مخصوص خود تربیت فرموده است. بررسی زندگی مردان بزرگ تاریخ دیانت به وضوح اثبات می‌کند که هیچ‌وقت به صورت تصادفی و بدون تمهید مقدمات، فردی به پیامبری مبعوث نشده است؛

مثلاً در مراحل مختلف زندگی حضرت ابراهیم (علیه السلام) این عنایت، قابل درک است تا جایی که برای فعلیت یافتن گنجینه‌های عظیم استعداد‌های نهفته در او با امتحان‌های بزرگی مواجه می‌شود و پس از تبلور توانایی‌ها و شایستگی‌ها، عَلمِ امامت مردم را به دست توانای او می‌سپارد. ﴿وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا﴾ (بقره/۱۲۴)؛ هنگامی که ابراهیم را پروردگار او به اموری (مانند: افکندن در آتش، مهاجرت اجباری به فلسطین، ذبح اسماعیل و ...) امتحان کرد و آنها را با موفقیت انجام داد فرمود: من تو را پیشوای مردم قرار دادم. در تمام این مراحل پیچیده و دشوار، دست حمایت الهی، این مرد بزرگ را مرحله به مرحله تا رسیدن به قلّه کمال و تصدّی مقام امامت یاری می‌کند.

همچنین در زندگی پر ماجرای پیامبر بزرگ بنی اسرائیل، حضرت موسی (علیه السلام) ملاحظه می‌شود که از آغاز کودکی، خداوند او را در حمایت خود قرار داده و برای تصدّی امر خطیر رسالت تربیت فرموده است. قرآن کریم در این رابطه می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ مَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ، إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مَا يُوحَىٰ...﴾ (طه/۳۶-۴۷)؛ ما بار دیگر بر تو منت نهادیم، زمانی که به مادر تو الهام نمودیم که او را در صندوق قرار داده و به دریا بیندازد؛ پس او چنین کرد و امواج دریا کودک را به ساحل رسانید تا دشمن من و او (فرعون) وی را از آب بر گرفت و من به لطف خود محبت تو را در دل‌ها قرار دادم تا تربیت و پرورش تو با نظارت من انجام گیرد، هنگامی که خواهرت در جستجوی تو، به نزد فرعونیان رفت و گفت: آیا شما را راهنمایی کنم به کسی که امر تربیت و شیردادن او را تکفل نماید؟ بدین ترتیب تو را به مادرت برگردانیم تا به دیدار تو دیده‌اش روشن شود و محزون نگردد. (منت دیگر این‌که) یک نفر از فرعونیان را کشتی و ما تو را از غم و گرفتاری نجات دادیم و بار دیگر تو را به سختی امتحان نمودیم، سال‌ها در میان اهل مدین ماندی تا به کمال مناسب با مقام منبع رسالت رسیدی، ای موسی، و تو را برای خودم (رسالت از جانب خود) تربیت نمودم. منظور از نقل این آیات، توجّه دادن به دو جمله است یکی جمله ﴿وَلِئَصْنَعِ عَلِيٍّ غِيْبًا﴾ (طه/۳۹) و دیگری جمله ﴿وَاصْتَعْنَكَ لِنَفْسِي﴾ (طه/۴۱)؛ که به اعتقاد ما به صورت روشنی به مطلب مورد بحث دلالت دارند.

لازم به یادآوری است که مراقبت‌های ویژه باعث سلب اراده انبیا نمی‌گردد و به اصطلاح آنها را «فاعل موجب» و مسلوب‌الاختیار نمی‌سازد، عصمت با اختیار معصوم در حوزه فعالیت‌های وی منافات ندارد. با توجّه به مطالب یاد شده، نهج‌البلاغه در رابطه با امدادهای غیبی و مراقبت‌های ویژه الهی در امر تربیت رسول اکرم می‌فرماید: «از همان دورانی که او را از شیر باز گرفتند، خداوند، بزرگترین ملک از ملائکه خود را شبانه‌روز همراه او ساخت تا او را در طریق مکارم راه ببرد و محاسن اخلاق عالم را به او بیاموزد» (خطبه/۱۹۲)؛ در این عبارت امام تصریح فرموده است به این که خداوند ملک بسیار عالی‌قدری را مأمور کرده که همیشه همراه پیامبر باشد و او را در سلوک سیل مکارم همراهی نماید، این همان سنت الهی است که در مورد انبیا (علیهم‌السلام) جاری بود. محقق خوئی، شارح نهج‌البلاغه می‌گوید: از اخبار استفاده می‌شود که مراد از این ملک روح‌القدس است که به پیامبر اکرم و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) اختصاص دارد (خوئی، ۱۳۸۶: ۳۷/۱۲).

علی بن ابراهیم قمی در تفسیر خود از امام صادق (علیه السلام) نقل نموده است: روح القدس ملکی است بزرگتر از جبرئیل و میکائیل که همراه رسول خدا بوده و بعد از او با ائمه همراه است (قمی، ۱۳۶۲: ۲۷۹/۲). علامه مجلسی (قده) در *حیوة القلوب* از جمع کثیری از محدثان و مفسران نقل نموده است: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) قبل از بعثت، از قوم خود کناره گیری می فرمود و مجاور غار حرا می شد و به عبادت خدا می پرداخت و خداوند او را به وسیله روح القدس و رؤیاهای صادقه و صدای ملائکه و الهامات غیبی تسدید و هدایت و ارشاد می فرمود و آن جناب در مدارج معرفت و محبت بالا می رفت و مراتب قرب به خدا را می پیمود و خداوند او را به علم و فضل و مکارم اخلاقی و خصلت های نیکو و پسندیده زینت می داد (خویی، ۱۳۸۶: ۳۹/۱۲).

۳-۲. جهان در عصر بعثت

عظمت و اهمیت تحوّل همه جانبه ای که به برکت بعثت رسول اکرم در جهان بویژه در جامعه عرب بوجود آمد، هنگامی به خوبی مشخص می گردد که وضعیت فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و مذهبی جامعه بشری در عصر بعثت به طور دقیق مورد بررسی قرار بگیرد. عصری که در آن شاهد قدرت های بزرگ اما ناپایدار، مذهب های بزرگ اما دچار خرافات، عادات و آداب و رسوم غلط، قوانین ظالمانه و به تعبیر قرآن کریم در جاهلیت آشکار هستیم (احزاب/۳۲؛ فتح/۲۶)؛ عصری که چشمه های معنویت به خشکی گراییده، ندهای مقدس آسمانی قطع گردیده، وجدان بشری غبار آلود شده، درخت مهربانی خشک گشته و چشم های منتظر بشر به افق دوخته شده بود، آری با توجه به آن شرایط، ضرورت بعثت و نقش حیاتی و سازنده آن به خوبی درک می شود. امیرالمؤمنین (ع) که خود در این دوره زندگی می کرد و واقعیت تلخ موجود در جهان و جامعه عرب را لمس کرده بود با بیان شیوای خود این دوره را در چندین فراز به شرح ذیل ترسیم فرموده است:

«خدا پیامبر گرامی اسلام را هنگامی به رسالت فرستاد که از دیر باز پیامبری نیامده بود، ملت ها در خوابی طولانی فرو رفته، سر رشته کارها از هم گسیخته و جنگ ها همه جا شعله ور بود؛ دنیا را تاریکی و جهل و گناه تیره ساخته و فریب کاری آشکار گردیده بود. برگ های درخت زندگی بشر به زردی گراییده و از آن امید ثمری نبود، آنها فرو رفته، فروغ هدایت خاموش شده بود، بدبختی به بشر هجوم آورده و چهره کریه خود را نمودار ساخته بود، فساد و تیره روزی چیزی جز فتنه و آشوب بیار نیاورده، ترس دل های مردم را فرا گرفته بود و پناهگاهی جز شمشیر خون آشام نداشتند (صبحی صالح، ۱۳۸۷: خطبه / ۸۹).

در این قسمت از خطبه، امام (ع) اوضاع عصر جاهلیت را در پانزده جمله تبیین کرده است بگونه ای که هیچ کس نمی تواند ویژگی های آن دوران را چنین ترسیم کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ۶۱۸/۳).

دین مانند هر پدیده دیگر به گذشت زمان و با دخالت پیروان نادان یا دشمنان دانا دستخوش تغییر و تحول می شود بسا اموری که برخلاف اهداف آن است در آن وارد شده و جزوی از دین تلقی شود با بعثت پیامبران جدید و تجدید رسالت ها اضافه بر پاسخ گویی به نیازهای جدید، غبار تحریف و تغییر از چهره دین زدوده می گردد. به طور طبیعی در دورانی که پیامبر جدیدی مبعوث نشده چراغ معنویت در بین مردم کم

فروغ گشته و در حوزه دین‌داری مشکلات زیادی پدید می‌آید. در دوره قبل از بعثت پیامبر وضعیت ناخوشایندی در جهان به ویژه جهان عرب به وجود آمده است که امام علی (ع) در فراز ذیل با طرح این موضوع به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته است (رجوع شود به: مطهری، بی تا: ۱۶۹/۲).

«او را زمانی فرستاد که مردم در حیرت و گمراهی سرگردان بودند، در فتنه و جهل و فساد غوطه‌ور، هوی و هوس‌های سرکش، آنها را به سوی خود جذب کرده، تکبر و خودخواهی آنها را از جاده حق دور ساخته بود، جهل و نادانی آنها را سبک مغز بار آورده و در کارهای خود مضطرب و حیران ساخته و به جهل و نادانی مبتلا گشته بودند، در این هنگام پیامبر اکرم در خیرخواهی آنان کوشش کرد و به راه راست رهنمون شد و به سوی حکمت و دانش و موعظه نیکو دعوت کرد» (خطبه/۹۵).

در بیان دیگری می‌فرماید: «شهرها بعد از گمراهی تاریک (بت‌پرستی) و نادانی بسیار و بدخوئی در معاشرت، به نور هدایت و راهنمایی او روشن شدند در حالی که مردم قبل از بعثت آن بزرگوار کارهای حرام و ناشایسته را حلال دانسته و عالم و دانا را خوار می‌شمردند در زمان نبودن پیامبری (که آنان را هدایت کند) زندگی می‌کردند و در حال کفر می‌مردند» (خطبه/۱۵۱). در فراز دیگری امام (ع) به خصوص به وضعیت معیشتی، فرهنگی و عاطفی عربستان اشاره کرده و می‌فرماید:

«شما ای گروه عرب، بدترین دین را داشتید (بت‌پرست بودید) و در بدترین سرزمین زندگی می‌کردید، در بین سنگ‌های خشن و مارهای گزنده می‌خوابیدید، از آب تیره (آلوده) می‌آشامیدید، غذای خوبی نداشتید، خون یکدیگر را می‌ریختید، پیوند خویشاوندی را می‌بریدید و با آنان ستیزه می‌کردید، بت‌ها در میان شما بر پا بود و گناهان دست و پای شما را بسته بود» (خطبه/۲۶).

«خداوند حضرت محمد (ص) را هنگامی به حق مبعوث ساخت که دنیا به پایان یافتن نزدیک شده، نشانه‌های آخرت روی‌آور گردیده، رونق آن پس از روشنائی به ظلمت گراییده و اهل خویش را از ناراحتی سر پا نگهداشته بود، بسترش ناهموار و آماده زوال و نابودی بود، مدت‌ش پایان می‌گرفت و علامت‌های زوالش نزدیک می‌شد، اهلیش در حال نابودی، حلقه زندگی در آن شکسته، اسبابش از هم گسیخته، پرچم‌هایش کهنه شده، پرده‌هایش دریده و عمر طولانی به کوتاهی گرائیده بود» (خطبه/۱۹۸).

«او را زمانی به رسالت فرستاد که مردم در درون فتنه‌ها قرار داشتند، رشته‌های مذهب گسسته و ارکان ایمان و یقین متزلزل شده راه‌های اساسی برای شناخت حق مختلف، و امور مردم پراکنده و متشتت و راه فرار از فتنه‌ها باریک، مرجع و پناهگاه ناپیدا، هدایت فراموش شده و گمراهی و نابینایی همه را فراگرفته بود، خدای رحمان معصیت می‌شد، و شیطان یاری می‌گردید، ایمان بدون یاور مانده بود» (خطبه/۲).

این که امام علی (ع) در مناسبت‌های مختلف و در خطبه‌های متعدد به تحلیل گذشته جامعه عرب پرداخته و مشکلات فرهنگی اجتماعی و اقتصادی آن را یاد آوری می‌کند برای این است که اولاً نقش دین در اصلاح ابعاد مختلف زندگی بشر را به نمایش بگذارد. و آنان را به پایبندی به احکام الهی و حرکت در چارچوب دین تشویق کند. ثانیاً مسلمانان را از غفلت و گرفتار شدن در دنیا طلبی و انحراف از مسیر روشن دین که در جامعه اسلامی بعد از فتوحات در حال گسترش بود برحذر دارد.

دقت نظر در فرازهای یاد شده از بیان امیرالمؤمنین عمق و گستره و عظمت تحولی را که اسلام در جهان ایجاد نمود روشن می‌کند. این عبارتهای موجز و عمیق ضمن ترسیم چهره جامعه جاهلی و بیان ویژگی‌های آن و هشدار به نسل‌های بعدی که ممکن است با اندکی غفلت آنان نیز گرفتار چنین وضعی شوند؛ عظمت خدمات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی رسول خدا به جامعه بشری را گوشزد می‌نماید.

۴-۲. اهداف بعثت

ارزش هر کاری در گرو دستاوردها و اهداف آن می‌باشد. بعثت انبیا در طول تاریخ برای دستیابی به بلندترین آرمان‌ها و انسانی‌ترین و عالی‌ترین هدف‌ها مانند: مبارزه با جهل و نادانی، برقراری عدل و قسط، تأمین امنیت و رفاه بوده است؛ که مقدمه‌رهای انسان از خودپرستی و بت‌پرستی و سجده در مقابل ذات پاک پروردگار می‌باشد. در بخشی از خطبه اول به پنج هدف مهم از بعثت پیامبران به این شرح اشاره شده است:

«خداوند، پیامبران خود را در بین انسان‌ها مبعوث فرمود و رسولان خود را پی‌درپی به سوی آنان فرستاد تا از مردم پایبندی به پیمان فطرت را مطالبه نمایند و نعمت‌های فراموش شده و مورد غفلت قرار گرفته او را برای مردم یاد آوری نمایند و با ابلاغ پیام‌ها و دستورات الهی حجت را بر مردم تمام کنند و گنجینه‌های پنهان و استعداد‌های نهفته در وجود آنان را شکوفا سازند و آیات الهی موجود در عالم را به آنان یادآوری نمایند (خطبه/۱).

سپس اهداف بعثت رسول گرامی اسلام را چنین توضیح می‌دهد: «خداوند محمد (صلی‌الله‌علیه‌وآله) را به حق مبعوث کرد، تا بندگانش را از پرستش بت‌ها خارج و به عبادت خود دعوت کند و آنها را از طاعت شیطان آزاد ساخته به اطاعت خود سوق دهد (این دعوت را) به وسیله قرآنی که آن را با بیانی روشن و استوار تبیین گردانید، آغاز نمود، تا بندگانی که خدای را نمی‌شناختند، پروردگار خویش را بشناسند و همان‌ها که وی را انکار می‌کردند به او اقرار نمایند تا وجود او را پس از انکار اثبات کنند (خطبه/۱۴۷).

این کلام عبارت دیگری از آیه قرآن کریم است که می‌فرماید: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ * يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ (مائده/۱۵-۱۶). ای اهل کتاب، پیامبر ما به سوی شما آمده است که بسیاری از چیزهایی از کتاب [آسمانی خود] را که پوشیده می‌داشتید برای شما بیان می‌کند، و از بسیاری [خطاهای شما] درمی‌گذرد. قطعاً برای شما از جانب خدا روشنایی و کتابی روشن‌گر آمده است. خدا هر که را از خشنودی او پیروی کند، به وسیله آن [کتاب] به راه‌های سلامت رهنمون می‌شود، و به توفیق خویش، آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی بیرون می‌برد و به راهی راست هدایتشان می‌کند.

۵-۲. آثار و دستاوردهای بعثت

آثار و برکات بعثت بی‌شمار است و نسل بشر، مستقیم و غیر مستقیم مرهون خدمات انبیاء است. از جمله آثار بعثت پیامبر اسلام ایجاد وحدت و برادری در بین اقوام و عشیره‌های پراکنده بود. قرآن کریم در این

رابطه می‌فرماید: ﴿وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَاَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا وَ كُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ﴾ (آل عمران/۱۰۳). نعمت خدا را بر خود یاد کنید: آن‌گاه که دشمنان [یکدیگر] بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف او برادران هم شدید؛ و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رهانید. این‌گونه، خداوند نشانه‌های خود را برای شما روشن می‌کند، باشد که شما راه یابید. پیامبر اکرم نه تنها اختلاف چند ده ساله اوس و خزرج را برطرف نمود بلکه با ایجاد برادری بین ملت‌ها براساس باورها و ارزشهای دینی باعث انسجام و استحکام جامعه نوپید اسلامی گردید.

به تعبیر برخی از پژوهشگران: «یکی از مفاهیم ارزشمندی که در دین اسلام بر آن تأکید شده، برادری است؛ که اساس و پایه یک جامعه متحد و مملو از همکاری را با تکیه بر روابط سالم اجتماعی بین افراد تشکیل می‌دهد. برادری در مفهوم همراهی، همدردی و همکاری خلاصه می‌شود؛ چنانکه امام (ع) می‌فرماید: «دوست انسان دوست او نخواهد بود مگر این‌که برادرش را در سه حالت فراموش نکند: به هنگامی که دنیا به او پشت کرده، به هنگامی که غایب است و پس از مرگش» اساس برادری و روابط دوستانه که در تربیت اجتماعی مد نظر قرار گرفته، بر اُنس، محبت، نیکی، بخشش، احسان و اعتقاد پایه گذاری شده است» (یداللهی‌فر، ۱۳۹۷: ۱۰۶-۱۲۰)

در نهج البلاغه ضمن چندین فراز، امیرالمؤمنین (ع) به این آثار اشاره فرموده است که از جمله آنها، از بین بردن کینه‌ها، ایجاد الفت و برادری در بین قبایل و نژادهای مختلف، مبارزه با تمام مظاهر شرک و بت پرستی، عزت بخشیدن به انسان‌های تحقیر شده و دفع شر گردنکشان و ظالمان می‌باشد.

«به برکت وجودش خداوند کینه‌ها را دفن کرد، و آتش دشمنی‌ها را خاموش ساخت، به واسطه آن حضرت میان دلها اُلفت افکند و افراد دور افتاده را در سایه آیینش برادر ساخت و نزدیکان را (که در ایمان به او، هماهنگ نبودند) از هم دور ساخت، ذلیلان محروم، در پرتو او عزت یافتند و عزیزان خودخواه، به وسیله او ذلیل شدند، کلامش بیان و سکوتش زبان بود» (خطبه/۹۶)؛ و در جای دیگر حضرت می‌فرماید: «پیامبر برای انجام فرمان خداوند قیام کرد و رسالت‌های پروردگارش را ابلاغ و بین خویشاوندان یگانگی برقرار ساخت، بعد از آن که آتش دشمنی در سینه‌ها و کینه‌های بر افروخته در دل‌ها جایگزین شده بود (خطبه/۲۳۱).

در پایان خطبه ۲۱۳ با اشاره به نقش بی نظیر آن بزرگوار در ایجاد الفت و وحدت بین اقشار پراکنده و اصلاح مفاسد اجتماعی می‌فرماید: «او را با نور و روشنایی فرستاد و از میان مخلوقش برگزید و بر همه مقدم داشت، پراکنده‌گی‌ها را به وسیله او از بین برد و اتحاد و الفت ایجاد فرمود (مفاسد را ریشه کن ساخته و به جای آن مصالح را مُستقر فرمود) به وسیله آن حضرت انقلابی بر ضد زورمندان به وجود آورد، مشکلات را به وسیله او خاضع و ناهمواری‌ها را به دست او هموار ساخت، تا آنجا که ضلالت و گمراهی را از چپ و راست عقب راند (خطبه/۲۱۳).

وجود گرامی پیامبر برای همه مردم خصوصاً جامعه عرب چشمه جوشان همه نعمت‌های مادی و معنوی بود؛ امام (ع) برای تشویق مردم به اطاعت و برانگیختن حس سپاس‌گزاری در آنان، در نهج‌البلاغه مکرر نعمت‌هایی را که به برکت بعثت نصیب آنان گردیده یادآوری می‌نماید و گذشته آنان را با بعد از بعثت مقایسه می‌فرماید:

«به نعمت‌های بزرگی که خداوند هنگام بعثت پیامبر اسلام به آنان ارزانی داشت بنگرید که طاعت آنان را با آئین خود پیوند داد و با دعوتش آنها را متحد ساخت، ببینید چگونه نعمت، پر و بال کرامت خود را بر آنها گسترانید و نهرهای مواهب خود را به سوی آنان جاری نمود و آئین حق با تمام برکاتش آنان را در بر گرفت، در میان نعمت‌های دین حق غرق شدند، و در دل یک زندگانی خرم قرار گرفتند، امور آنان در سایه قدرت کامل، استوار گردید، و در سایه عزتی پیروز قرار گرفتند و حکومتی ثابت و پایدار نصیب آنان شد (بدین ترتیب) حاکم و زمامدار جهان شدند و سلاطین روی زمین گردیدند و مالک و فرمانروای کسانی گشتند که قبلاً مجریان قانون بودند و (به جایی رسیدند که) کسی قدرت درهم شکستن نیروی آنان را نداشت و احدی خیال مبارزه با آنان را در سر نمی‌پروراندید» (خطبه/۱۹۲).

آری پیامبر آنچه را که از طرف خدا به آن مأمور شده بود بیان کرد و پیام‌های پروردگارش را به مردم رساند. خداوند نیز توسط او گسیختگی‌های جامعه را نظام بخشید و پراکندگی‌ها را بهم پیوند داد و میان خویشاوندان پس از آنکه سینه‌هایشان از دشمنی آکنده بود و آتش کینه در دل‌هایشان زبانه می‌کشید، الفت و دوستی پدید آورد (خطبه/۲۳۱).

۶-۲. اخلاق پیامبر

اخلاق و تربیت معنوی، در تمام فرهنگ‌ها و مکتب‌ها سهم مهمی دارد و لذا تمام مصلحان و خیراندیشان جامعه، بویژه پیامبران الهی، با نهایت اهتمام، آن را سرلوحه برنامه‌های خود قرار داده‌اند؛ به طوری که پیامبر عالی‌قدر اسلام فلسفه بعثت خود را تکمیل اخلاق کریمه معرفی فرموده است: «بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۰/۱۶).

بدیهی است دستیابی به این هدف مقدس، با بیان تنها امکان ندارد، بلکه پیشوایان مردم که اسوه و الگوی آنان هستند باید بیش از دیگران آراسته به فضائل اخلاقی باشند و شاید بخش مهمی از توفیقات آنان در تعلیم و تربیت مرهون رفتار پسندیده آنان باشد.

قرآن کریم پیامبر اسلام را که معلم انسان‌ها و مربی نفوس مستعد می‌باشد به خلق عظیم ستوده (قلم/۴). و امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه در فرصت‌های مقتضی به اخلاق آن بزرگوار در حوزه‌های مختلف اشاره فرموده است.

۱-۶-۲. شجاعت پیامبر (ص)

رسول اکرم همان‌گونه که در عبادت، تقوا، سخاوت، سماحت و گذشت برهمگان تقدم داشت در جهاد و مبارزه با دشمنان خدا نیز اسوه و پیشگام مسلمانان بود. حضور شخص پیامبر در خط اول جبهه‌های نبرد در غزوات مختلف مایه تقویت ایمان مجاهدان و پایداری آنان در شرایط دشوار نبرد بود. امیرالمؤمنین که

خود قهرمان بی بدیل جهاد و فاتح عرصه های سخت بود در این رابطه می گوید: «و کنا إذا إحمّر البأس اتقینا برسول الله (صلی الله علیه و اله) فلم یکن احدٌ منا أقرب الی العدو منه» (حکمت/۹). هرگاه آتش جنگ شعله ور می شد، ما به رسول خدا پناه می بردیم و (در آن ساعت) هیچ یک از ما، نزدیک تر از او به دشمن نبود.

این سخن به این معنی است که وقتی ترس از دشمن، بزرگ می نمود و تنور جنگ به اندازه ای داغ می شد که گویا می خواهد جنگجویان را در کام خود فرو ببرد، مسلمانان به پیامبر پناهنده می شدند تا در کنار آن بزرگوار ایمن باشند و نصرت الهی بر آنان نازل گردد.

۲-۶-۲. ایثار و گذشت

یکی از ویژگی های رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این بود که هنگام سختی و مشکلات مسلمانان در کنار آنان بود، بلکه پیشاپیش آنها قرار می گرفت و با بذل مال و جان و عزیزان خود مسلمانان را یاری می فرمود، امیرالمؤمنین (ع) در این رابطه می فرماید: «کان رسول الله (صلی الله علیه و اله) اذا إحمّر البأس و احجم الناس قدّم اهل بینه، فوقی بهم اصحابه حرّ السیوف و الأسنّة...». چون کارزار سخت می شد که مردم (از ترس) باز می ایستادند رسول خدا، اهل بیت خود را جلو او می داشت و بوسیله آنان یارانش را از داغی نیزه و شمشیرها حفظ می نمود، عبیده در جنگ بدر، حمزه در جنگ احد و جعفر در جنگ موته جزء شهداء مقدم سپاه اسلام بودند. و در فراز دیگری می فرماید: «بیاد دارم که در پیکارهای خونین اسلام، همه جا پیشوای ما پیشاپیش سپاه می شتافت و خویش را هدف نخستین حمله دشمن قرار می داد، وی همواره پناه ما بود» (فاضل، ۱۳۹۸: ۶۵۴). به طور طبیعی پیشگامی رهبران جامعه در استقبال از مشکلات و ناملايمات روح استقامت را در جامعه تقویت می کند و مردم را برای فایق آمدن بر سختی ها مصمم تر می سازد.

۲-۶-۳. عدم دل بستگی به دنیا

پیامبر اکرم (ص) در علو طبع و عدم دل بستگی به مال و جاه، پیشوای تمام آزادگان است. آن بزرگوار در عین توجه دادن به ارزش ابزاری دنیا، هرگز به آن دل نبسته و تعلق خاطر پیدا نکرد. علی (ع) در این رابطه می فرماید:

«از پیامبر پاک و پاکیزه ات پیروی کن، زیرا راه و رسمش، سرمشقی است برای آن کس که بخواهد تأسی جوید و انتسابی است (عالی) برای کسی که بخواهد منتسب گردد، و محبوب ترین بندگان نزد خداوند کسی است که از پیامبرش سرمشق گیرد و قدم به جای قدم او گذارد. پیامبر (ص) بیش از حد اقل نیاز، از متاع دنیا استفاده نکرد و به آن تمایلی نشان نداد، پهلویش از همه لاغرتر و شکمش از همه گرسنه تر بود، دنیا به وی عرضه شد (تا آنچه می خواهد انتخاب کند) اما از پذیرفتن آن امتناع ورزید او از آنچه مبغوض خداوند بود آگاهی داشت لذا خود نیز، آنها را منفور می شمرد و آنچه خداوند آن را حقیر شمرده بود او نیز حقیر می دانست و کوچک ها را کوچک و کم اهمیّت، اگر در ما چیزی جز محبت آنچه مورد غضب خدا و رسول و بزرگداشت آن چه خداوند و پیامبرش آن را کوچک شمرده اند، نباشد، همین خود برای مخالفت ما

با خدا و سرپیچی از فرمانش کافی است. پیامبر(ص) روی زمین بدون فرش می‌نشست و غذا می‌خورد و با تواضع همچون بردگان جلوس می‌کرد و با دست خویش کفش و لباسش را وصله می‌کرد، بر مرکب برهنه سوار می‌شد و حتی کسی را پشت سرش سوار می‌نمود، پرده‌ای را بر در اتاقش دید که در آن تصویرهایی بود، همسرش را صدا زد و گفت: آن را از نظرم پنهان کن! که هر گاه چشمم به آن می‌افتد، به یاد دنیا و زرق و برقش می‌افتم.

او با تمام قلب خویش از زرق و برق دنیا اعراض و یاد آن را در وجودش از بین برد؛ وی سخت علاقمند بود که زینت‌ها و زیورهای دنیا از چشمش پنهان گردد تا از آن لباس زیبایی تهیه نکند؛ و آن را قرارگاه همیشگی نداند و امید اقامت دائم در آن نداشته باشد. لذا آن را از روحش بیرون راند؛ از قلبش دور کرد و از چشمش پنهان ساخت؛ ... او با شکم گرسنه از این جهان رفت و با سلامت روح و ایمان به سرای دیگر ورود کرد، وی تا آن دم که به راه خود رفت و دعوت حق را اجابت نمود سنگی روی سنگ گذاشت، چه منت بزرگی خدا بر ما گذاشته است که چنین پیشوا و رهبری به ما عنایت کرده تا راه او را بپوییم و گام به جای گام او بگذاریم « (خطبه/۱۶۰).

امام (ع) در فراز دیگری درباره زهد آن بزرگوار چنین فرموده است:

«او دنیا را بس حقیر می‌شمرد و در چشم دیگران آن را کوچک جلوه می‌داد، آن را خوار می‌دانست و در پیش دیگران خوارش می‌شمرد، چون آگاه بود که خداوند برای احترام او با اختیار دنیا را از وی گرفت و آن را به غیر او به خاطر کوچکی گشاده ساخت، با قلب و روح خود از دنیا اعراض نموده و یاد آن را در دل خود میراند، دوست می‌داشت که زینت‌های آن از پیش چشمش پنهان باشد» (خطبه/۱۰۹).

۴-۶-۲. پایداری در راه هدف

یکی از ویژگی‌های رسول خدا، مقاومت و پایداری او در برابر مشکلات، برای رسیدن به آرمان‌های بلند الهی خود بود. در تمام دوران طاقت‌فرسای مکه و حوادث پر مخاطره مدینه مانند: جنگ بدر، شکست در احد، محاصره شدن مدینه توسط نیروهای احزاب، هیچ‌گاه یأس به دل او راه نیافت، بلکه همواره امید به فضل الهی و آینده‌های روشن را در دل یاران خود شعله ور می‌ساخت؛ او برآستی اسوه مقاومت بود و در سایه همین پایداری سرکشان عرب را رام ساخت و صلح و عدالت را به بشریت ارزانی داشت. امیرالمؤمنین(ع) در این زمینه چنین می‌فرماید: «و اشهد انّ محمداً عبده و رسوله، دعا الي طاعته، و قاهراً أعدائه جهاداً عن دینه، لایشیه عن ذلك اجتماع علي تكذيبه و التماس لأطفاء نوره» گواهی می‌دهم که محمد(ص) بنده و فرستاده اوست، انسان‌ها را به اطاعت حق دعوت فرمود و با دشمنان خدا در راه دین پیکار کرد و پیروز شد، هیچ‌گاه اتحاد دشمنان در تکذیب و خاموش ساختن نور او، وی را از کوشش در راه آئینش باز نداشت» (خطبه/۱۹۰).

۷-۲. شیوه‌های تبلیغ

همان‌طور که می‌دانیم هر مکتبی برای بیان معارف و ارائه دیدگاه‌های خود روش خاصی دارد که در آن شرایط زمان و مکان و مخاطب منظور می‌گردد. در سیره تبلیغی پیامبر این امر به شایستگی ملاحظه شده

است. حضرت امیر در این خصوص می‌فرماید: «طیب دوار بطبه، قد احکم مراهمه و احمی مواسمه...» او مانند طیب دوره گردی است که در میان مردم می‌گردد تا درمانشان کند داروها و مرهم‌های خود را مهیا ساخته و ابزارهای جراحی خویش را گذاخته تا در هر جا که لازم باشد آن را در دل‌های نابینا و گوش‌های ناشنوا و زبان‌های ناگویا بگذارد. او با داروهای خود در جستجوی غفلت زدگان و سرگشتگان است» (خطبه/۱۰۸). در فراز دیگری می‌گوید: «فبالغ فی النصیحه و مضی علی الطریقه ودعی الی الحکمه والموعظه الحسنه» (خطبه/۹۵). در نصیحت و خیر خواهی مردم تلاش کرد و آنان را به راه راست راهنمایی و با حکمت و موعظه حسنه به سوی خدا دعوت کرد (دستی، ۱۳۸۲: ۱۲۶). همان‌طور که قرآن به وی دستور داده بود: مردم را با برهان و اندرز نیکو به راه پروردگارت فرا خوان و با بهترین شیوه با آنان مجادله کن... (نحل/۱۲۵).

۸-۲. اصحاب پیامبر

یکی از نشانه‌های عظمت انسان‌های بزرگ، آثار با ارزشی است که از آن‌ها باقی می‌ماند، در این زمینه پیامبر عالی‌قدر اسلام از موفق‌ترین شخصیت‌های تاریخ بشر است، زیرا که توانست در مدت کوتاه تأثیر فوق‌العاده عمیقی در جامعه عرب بگذارد و در تمام شئون آن تحولات چشمگیری ایجاد نماید. یکی از جنبه‌های ارزشمند این تأثیرگذاری، پرورش انسان‌های مؤمن بود که با تمام وجود خود، خدا را یافته و از عمق جان، او را باور کرده بودند و جز به فرمان او سر فرود نمی‌آوردند. امیرالمؤمنین (ع) که نخستین فرد این مردان بزرگ است در وصف یاران پاک باخته رسول خدا، چنین می‌فرماید:

«من اصحاب محمد (ص) را به گونه‌ای دیدم که احدی از شما، (اصحاب امام) شبیه آنان نیستید، آنها در حالی که ژولیده و غبارآلود بودند شب را به صبح می‌آوردند (عشق به خدا و نگرانی از آخرت آنان را از پرداختن به خود غافل کرده بود) شب را با سجده و قیام، به پایان می‌بردند، بین پیشانی‌ها و رخسارهایشان نوبت گذاشته بودند (گاهی پیشانی و گاهی رخسار خود را بر خاک می‌گذاشتند) از یاد معاد آن چنان پریشان و نگران بودند که گویا، پا بر اخگر نهاده بودند، از کثرت سجده‌های طولانی، پیشانی‌هایشان همانند زانوی بز پینه بسته بود، هرگاه نام خدا برده می‌شد اشک‌هایشان سرازیر می‌گردید، به گونه‌ای که گریبان‌شان را تر می‌کرد و همانند درختی که در معرض تند بادی قرار گرفته باشد، از خوف عقاب و امید ثواب می‌لرزیدند» (خطبه/۹۷).

آنگاه به ایمان عمیق و اطاعت مطلق آنان از رسول خدا، اشاره نموده می‌فرماید: «و لقد کنا مع رسول الله (صلی الله علیه و اله) نقتل آباءنا و ابائنا و اخواننا و أعمامنا ما یزیدنا ذلک الا ایماناً و تسلیماً...» (خطبه/۵۶)؛ ما در کنار رسول خدا با فرزندان، پدران، برادران و عموهای خود می‌جنگیدیم... گاهی اتفاق می‌افتاد که دو نفر، یکی از ما و دیگری از دشمن، مثل دو قوچ با هم می‌جنگیدند تا کدام یک، جام دیگری را از جرعه مرگ پر نماید، گاهی ما بر آن‌ها پیروز می‌شدیم و گاهی آنان پیروز می‌شدند تا هنگامی که خداوند صداقت ما را امتحان فرموده دشمن را نابود ساخته و نصر و ظفر خود را بر ما نازل کرد تا اسلام برقرار گردید و استقرار یافت و همانند شتری که هنگام استراحت گردن و سینه خود را به زمین افکند، در زمین

پا برجا گردید، به جان خودم سوگند اگر مانند شما عمل می‌کردیم هیچ عمودی برای دین بپا نمی‌شد و هیچ شاخه‌ای بر درخت ایمان سبز نمی‌گردید. در این فراز امام (ع) توضیح داده است یاران مخلص رسول خدا چگونه تسلیم وی بوده‌اند و برای اجرای فرمان او، به روی عزیزان خود شمشیر کشیده و در برابر مشکلات طاقت فرسا، پایداری کرده‌اند

۹-۲. رحلت پیامبر

مرگ یکی از قوانین عام الهی در نظام طبیعت است که تمام موجودات زنده از جمله انسانها محکوم به آن هستند همان‌گونه که بندگان برگزیده الهی (پیامبران) نیز می‌میرند؛ قرآن کریم در آیات متعدد به این موضوع اشاره فرموده است، گاهی از مرگ پیامبران قبلی و نیز رسول خدا سخن به میان آورده و می‌فرماید: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ﴾ (ال عمران/۳۰). محمد (ص) فقط فرستاده خداست؛ و پیش از او، فرستادگان دیگری نیز بودند؛ آیا اگر او بمیرد و یا کشته شود، شما به عقب برمی‌گردید؟ (و اسلام را رها کرده به دوران جاهلیت و کفر بازگشت خواهید نمود؟) و هر کس به عقب باز گردد، هرگز به خدا ضرری نمی‌زند؛ و خداوند بزودی شاکران (و استقامت‌کنندگان) را پاداش خواهد داد و گاهی رسول خدا را مخاطب ساخته می‌فرماید: ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ﴾ (زمر/۳۰). تو می‌میری و آنها نیز خواهند مرد. امیرالمؤمنین (ع) حادثه عظیم رحلت آن حضرت را با سوز و گداز چنین گزارش می‌کند «... رسول خدا، در حالی جان به جان آفرین تسلیم کرد که سر آن بزرگوار روی سینه‌ام بود و نفس مبارک او در دست من رو به سوی ملکوت الهی به جریان افتاد، در این هنگام دستم را برای تبرک به صورتم کشیدم. من متصدی غسل آن حضرت بودم و فرشتگان در آن حال یاران من بودند، خانه و پیرامون آن ناله می‌کردند، گروهی از فرشتگان فرود می‌آمدند و گروهی بالا می‌رفتند آنان بر پیامبر نماز می‌خواندند (و بر او درود می‌فرستادند) تا آنگاه که آن حضرت را در قبر مبارکش به خاک سپردیم» (خطبه/۱۹۷).

۱۰-۲. در سوگ رسول خدا

وقتی که جسم مطهر رسول خدا را در قبر نهاد، مانند کوه آتش‌فشانی که گدازه‌های آتش را از دل خود آزاد می‌کند لب بسخن گشود و فرمود: «پدر و مادرم فدای تو باد یا رسول‌الله، با مرگ تو چیزی قطع شد که با مرگ دیگران قطع نمی‌شد، نبوت و خبرهای غیبی آسمانی. رحلت تو رویداد خاصی بود که مصیبت‌های دیگر را از یاد برد و چنان عمومیت یافت که همگان در برابرش یکسان بودند». سپس در کلام حضرت آمده است: «اگر ما را به شکیبایی امر نکرده بودی و از زاری نمودن منع ننموده بودی آنقدر بر تو می‌گریستیم که چشمانمان خشک شود و این درد برایمان بی‌درمان می‌ماند و اندوهمان پایان نمی‌پذیرفت و این همه هنوز برای مصیبت تو کم بود اما کسی نمی‌تواند مرگ را بازگرداند» (خطبه/۲۳۵).

۱۱-۲. دعا برای پیامبر

عظمت شخصیت پیامبر و جایگاه رفیع او در تکوین و تشریح و خدمات بی‌بدیلی که در راستای هدایت انسان‌ها انجام داده است او را شایسته تکریم پروردگار عالم ساخته و ذات اقدس حق و فرشتگان به او درود فرستاده‌اند و به مؤمنین نیز دستور داده است تا برای علو درجات او دعا کنند و به روح پاکش درود فرستند ﴿إِنَّ اللَّهَ وَ مَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (احزاب/۵۶). خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بر او درود فرستید و سلام گوید و کاملاً تسلیم (فرمان او) باشید. امیرالمؤمنین (ع) نیز در نهج‌البلاغه برای آن حضرت دعا می‌کند «خداوندا از عدالت خود، برای آن بزرگوار حظی وافر عطا فرما، و پاداشی از خیر فراوان فضل خود بر آن صاحب رسالت عنایت فرما، خداوندا کاخ پر شکوه او را از هر بنائی برتر، و مقام او را در پیشگاه خود گرمی دار. نورش را کامل گردان، و پاداش رسالتش را پذیرش شهادت و (شفاعت) و قبول گفتار او قرار بده، همو که دارای منطق عادلانه، و طریقی که جداکننده حق و باطل بود. بار خدایا بین ما و پیامبرت، در جایی که نعمتش جاویدان، زندگیش خوش و آرزویش مطلوب، و خواسته‌های آن برآمده، در کمال آسایش، در نهایت آرامش و همراه با مواهب و هدایای با ارزش است جمع گردان» (خطبه/۷۲).

۳. نتیجه گیری

پیامبر اکرم یگانه رهبر الهی است که با بهره‌مندی از وحی و عقل و تدبیر و حکمت و موعظه حسنه توانست جامعه عرب جاهلی را متحول کند و بزرگترین تمدن بشری را برمحور معنویت و عدالت و انسانیت و اخلاق پایه گذاری نماید سیره و زندگی او یکی از مهم‌ترین منابع احکام و معارف اسلامی است که پیروی از آن می‌تواند سعادت جامعه بشری را در دنیا و آخرت تأمین نماید. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در کتاب ارزشمند نهج‌البلاغه ضمن بیان نابسامانی‌های اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی مردم آن روزگار به تشریح فرازهایی از زندگی آن بزرگوار پرداخته و نقش بی‌بدیل آن حضرت را در دعوت به: یگانه پرستی، صبر و بردباری در مشکلات، ایثار و فداکاری، پرورش انسان‌های وارسته، ایجاد برادری بین مردم و بوجود آوردن امت واحده به خوبی نشان داده است. تکیه بر قدرت بی‌پایان الهی و نهراسیدن از قدرت‌های اهریمنی، ایمان به هدف و امید به آینده، ساده‌زیستی، عدم دل بستگی به دنیا، احساس مسؤولیت، عشق به بندگان خدا، قانون‌مداری و پافشاری در اجرای عدالت درس‌های ماندگار آن بزرگوار برای همه انسان‌هاست. از این رو تجربه بیست و سه ساله عصر رسالت و پیروی از دستورهای آن حضرت و معارف نهج‌البلاغه و سایر پیشوایان خاندان رسالت می‌تواند هندسه زندگی انسان معاصر را متحول کند و با دمیدن معنویت و اخلاق، آرامش، آسایش و امنیت را برای او به ارمغان آورد و در یک جمله زیربنای تمدن نوین اسلامی باشد.

منابع

- قرآن کریم.

- خوئی، میر حبیب‌الله. (۱۳۸۶). **منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه**. چاپ دوم. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۲۹). **ترجمه نهج البلاغه**. چاپ پنجم، قم: انتشارات ال علی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۶۶). **فروغ ابدیت**. چاپ اول. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ----- (۱۳۹۰). **فروغ ولایت**. چاپ دهم. قم: مؤسسه امام صادق.
- سپهری، محمد. (۱۳۸۸). **سیرت جاودانه**، چاپ پنجم. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۷). **تاریخ تحلیلی اسلام**، چاپ بیست و سوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صبحی، صالح. (۱۳۸۷). **نهج البلاغه**. چاپ اول. بیروت: دارالکتاب.
- صدوق، محمدابن علی. (۱۳۶۲). **خصال**. تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۴۰۲ق). **الصحيح من سيره النبي الاعظم**. چاپ اول. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- فاضل، جواد. (۱۳۹۸). **سخنان علی از نهج البلاغه**. چاپ بیستم. تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.
- فیض الاسلام، سید علی‌نقی. (۱۳۵۱). **ترجمه و شرح نهج البلاغه**. چاپ اول. تهران: چاپ افست.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۹۲). **مفاتیح الجنان**. چاپ اول. قم: نشر اوای ماندگار.
- قمی، علی‌ابن‌ابراهیم. (۱۳۶۲). **تفسیر قمی**. تحقیق موسوی جزایری، طیب، چاپ سوم. قم: دارالکتب.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). **بحار الأنوار**. چاپ دوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۸۰). **پیام امام امیرالمؤمنین**، چاپ اول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی. (بی‌تا). **نرم‌افزار مجموعه آثار - وحی و نبوت**. تهران: انتشارات صدرا.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳). **اوائل المقالات**. تحقیق الشیخ ابراهیم الانصاری. قم: المؤتمر العالمی لألفية الشیخ المفید.
- یداللهی‌فر، محمدجواد؛ فقیهی، علیرضا؛ سیفی، محمد؛ یوسف‌زاده، محمدرضا و ناطقی، فائزه. (۱۳۹۷). «اهداف و اصول تربیت معنوی براساس آموزه‌های امام علی در نهج البلاغه»، **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**، دوره هفتم، شماره ۲۴، ۱۰۵-۱۲۰.